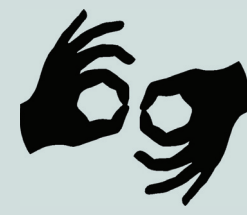

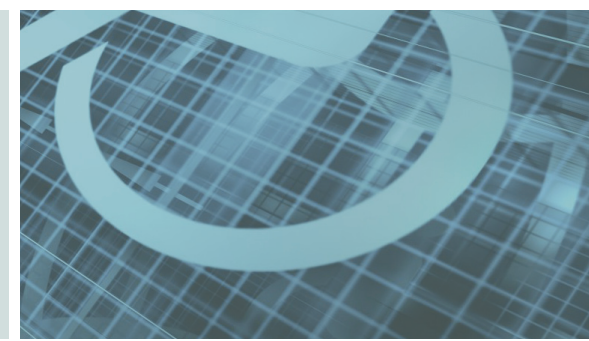

unicef

UPUTSTVO

UPUTSTVO ZA USMJERAVANJE ĐECE
S POSEBNIM OBRAZOVNIM POTREBAMA

ZA USMJERAVANJE
ĐECE S POSEBNIM
OBRAZOVNIM
POTREBAMA

Crna Gora
Ministarstvo prosvjete

UPUTSTVO ZA USMJERAVANJE ĐECE S POSEBNIM OBRAZOVNIM POTREBAMA

2014

Crna Gora
Ministarstvo prosvjete

Izdavač:
Ministarstvo prosvjete

Tiraž:
150

Godina izdanja:
2014.

©Copyright

Sva prava na ovaj dokument su zadržana.

Zakonom o autorskim pravima, nijedan dio dokumenta, u bilo kojoj formi ili obliku, kao i čuvanje u bazi podataka ili dalje prosljeđivanje nije moguće bez odobrenja Izdavača.

SADRŽAJ

5	Namjena
5	Inkluzivni principi
7	Strateški i zakonski okvir
8	Komisije za usmjeravanje
13	Vrste smetnji, procjena i preporuke
20	Resursni centri, posebna odjeljenja
21	Usluge u lokalnoj zajednici
23	Zaduženja u školi
24	Individualni razvojno-obrazovni program (irop)
25	Inkluzija u srednješkolskom obrazovanju
26	Asistenti
28	Lista priručnika i sajtova

NAMJENA

Kreiranje informativnog materijala o usmjeravanju radi se s namjerom da se roditelji upoznaju na potpun način o ovoj proceduri i njenom značaju, postigne ujednačen pristup u radu komisija za usmjeravanje, protok informacija od zdravstvene i socijalne zaštite prema sistemu obrazovanja i vaspitanja (po svim nivoima). Namjena je da članovi komisija svoja znanja primjenjuju podjednako u procesu usmjeravanja i svakodnevnim poslovima. Da im se postavi jasniji okvir za rad, introjektuju inkluzivni principi, razvije sigurnost u radu, samopouzdanje u autonomiji i odlučivanju, pruže dodatne informacije o specifičnim smetnjama.

INKLUZIVNI PRINCIPI

Crna Gora, unazad skoro dvije decenije, otpočela je sa inkluzivnom orijentacijom i napravila zaokret od tzv. specijalnog obrazovanja. Principi kojima se reforma vodila su: jednake mogućnosti, individualizacija, obezbjeđivanje kvaliteta, fleksibilnost, prohodnost i dr.

Inkluzija odražava vrijednosni sistem društva i predstavlja način na koji ono oživljava i pokazuje svoje principe, mjerila, svjetonazore, stav prema životu (odnos prema stvarnosti).

Politika u oblasti inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori je kompatibilna sa sistemom koji se primjenjuje u Evropskoj uniji, u cilju izgradnje demokratskog, ekonomski prosperitetnog društva, zasnovanog na vladavini prava. Usaglašena je sa evropskim zakonodavstvom kao i Rezolucijom Savjeta i Ministara obrazovanja od 31. maja 1990. godine u smjeru integracije dece i mladih sa smetnjama u razvoju u redovan sistem školovanja. Crna Gora ima zajedničke tendencije sa školskim sistemima evropskih zemalja. Vidljivi su, prije svega, u: ciljevima - obrazovanje nije samo sticanje akademskih znanja, već proces u kome se stiču i usvajaju vještine i znanja potrebni za svakodnevni život; namjeri da se ostvari pravednost u obrazovanju, tj. jednake mogućnosti i šanse; nastojanju da obezbijedi dodatne kadrovske, materijalne, finansijske potencijale da bi učenici dobili neophodnu pomoć unutar redovnog obrazovanja.

Obrazovna inkluzija treba da podstakne razumijevanje, prihvatanje, saradnju i tolerantnost, razvije otvorenost za druge, njihove karakteristike, različitost. U školama treba učiti kako razumjeti druge, poštovati različitost, solidarisati se, prepoznati i odbiti oblike diskriminacije. Obrazovanje treba da kod učenika razvije znanja, stavove i vještine neophodne za život u društvu različitosti. To su,

prije svega, empatija, otvorenost, poštovanje različitosti, tolerancija, umijeće komunikacije, saradnje, nenasilnog rješavanja problema, i kritičko mišljenje.

Kroz inkluzivno obrazovanje se primjenjuje princip fleksibilnosti putem kojeg se društvo prilagođava pojedincu, a ne kao u prošlim vremenima pojedinac društvu. Principom prohodnosti detetu se omogućava podrška i kontinuitet kroz inkluzivno obrazovanje na svim nivoima.

Efektivno inkluzivno obrazovanje je ono obrazovanje koje zadovoljava potrebe deteta. Njegovi pozitivni efekti se mjere kroz obrazovna postignuća, skorove na testovima, zapošljivost. Pedagoške prakse, odnos učenika i nastavnika, materijalni resursi koji uključuju školske objekte, namještaj, udžbenike, obrazovnu tehnologiju omogućavaju postizanje obrazovnih ishoda i individualnih karakteristika deteta.

Efikasno inkluzivno obrazovanje se ogleda kroz stopu nastavljanja školovanja, odgovarajući ishod obrazovnog sistema, a zahvaljujući iskustvu proisteklom kroz integraciju i uključenost u proces redovnog školovanja.

Benefiti inkluzivnog obrazovanja vidljivi su u njegovoj pravičnosti. Pravičnim inkluzivnim obrazovanjem se nadilaze okolnosti koje nijesu pod kontrolom individue i za koje ona ne može biti odgovorna. Politikom jednakih šansi se neutrališe ili kompenzuje nejednakost, prevazilaze razlike uzrokovane faktorima koji su etički neprihvatljivi, koje dijete ne može kontrolisati (smetnja i teškoća u razvoju) i na koje ne može uticati (društvene barijere i sl).

Samim tim, sistem se vodi principima:

- Svako dijete ima pravo na boravak u primarnoj porodici
- Đeca sa smetnjama u razvoju moraju imati pristup redovnim školama, uz prilagođeno obrazovanje jer su redovne škole s inkluzivnom orijentacijom najbolji način za prevazilaženje diskriminativnih stavova i izgradnju inkluzivnog društva.
- Svako dijete ima jedinstvene karakteristike, interesovanja, sposobnosti i obrazovne potrebe te su očuvane sposobnosti deteta, emocionalne i socijalne karakteristike osnov su za izradu individualnog razvojno-obrazovnog plana.
- Pozitivni etos škole/vrtića baziran je na timskom radu i odgovornosti svakog zaposlenog;
- Podrška detetu pruža se kroz zajedničke aktivnosti u odjeljenju, izuzetno individualno.
- Roditelji su partneri i aktivno učestvuju u planiranju i praćenju razvoja deteta.

Navedeno obezbjeđuje kvalitetno i dostupno obrazovanje djece s posebnim obrazovnim potrebama, kod koje treba integrativnim pristupom postići balans ličnih i sredinskih faktora.

STRATEŠKI I ZAKONSKI OKVIR

Ustav Crne Gore garantuje pravo na školovanje pod jednakim uslovima. Dijete uživa prava i slobode primjerene uzrastu i zrelosti. Jemči posebnu zaštitu od psihičkog, fizičkog, ekonomskog i svakog drugog iskorišćavanja ili zloupotrebe. Akcenat stavlja na ostvarivanje prava djeteta i njima komplementarnoj roditeljskoj odgovornosti u vršenju roditeljskog prava, na izbor najboljih načina zaštite djece i na sprečavanje njihovog zlostavljanja i zanemarivanja. Predviđa obavezu roditelja da brinu o deci i da ih školuju i vaspitavaju.

Nadalje, Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju u članu 4 kaže da: "Osnovno obrazovanje i vaspitanje je obavezno za svu djecu uzrasta od šest do 15 godina života. Roditelj ili staratelj mora da obezbijedi da njegovo dijete ispuni osnovnoškolsku obavezu".

Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama ("Sl. list CG", br. 45/10) koji mijenja i dopunjava Zakon iz 2004. godine ("Sl. list RCG", br. 80/04). Pravilnik o načinu, uslovima i postupku za usmjeravanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama („Sl. list CG“, br. 57/11) i prevazilazi medicinski pristup. Vaspitanje i obrazovanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama dio je jedinstvenog obrazovnog sistema i djelatnost od javnog interesa.

U Crnoj Gori¹ se na douniverzitetskom nivou koristi termin posebne obrazovne potrebe² i obuhvata djecu sa: smetnjama u razvoju (tjelesne, mentalne, senzorne i kombinovane) i teškoćama u razvoju (ponašanje, učenje, teška hronična i dugotrajna oboljenja, teškoće zbog emocionalne, socijalne, jezičke i kulturološke deprivacije). Akcenat je na preprekama i barijerama u okruženju, a ne smetnji koja je djetetova razvojna ili trenutna karakteristika.

Strategija inkluzivnog obrazovanja (2014-2018) određuje ciljeve i pravce razvoja obrazovanja djece s posebnim obrazovnim potrebama na osnovu analize realizacije mjera Strategije inkluzivnog obrazovanja koja je obuhvatila period od 2008. do 2013. godine. Uključuje obrazovne paradigme, smjernice

¹ Istovjetan pojam se koristi u sljedećim zemljama: Albanija, Austrija, Belgija, Bosna i Hercegovina, Češka, Finska, Grčka, Irska, Italija, Kipar, Kosovo, Letonija, Makedonija, Njemačka, Poljska, Portugal, Slovačka, Slovenija, Španija, Velika Britanija.

² Posebna obrazovna potreba se sagledava kroz smetnje u razvoju, teškoće u učenju i ponašanju, nepovoljne socijalne okolnosti (original engl.: Disabilities, learning or behavior Difficulties and social Disadvantages)

međunarodnih organizacija, institucija, tijela Evropske unije i tendencije školskih sistema evropskih zemalja. Teži da sistem vaspitanja i obrazovanja učini pravičnim i dostupnim kroz prilagođene, visokokvalitetne i sveobuhvatne usluge za razvoj potencijala djece do najveće moguće mjere. Roditelje/staratelje podržava za odgovorno roditeljstvo, a zaposlene u obrazovno-vaspitnim ustanovama za razvoj stimulativnog okruženja u kome će djeca ovladati kompetencijama za životno i profesionalno efikasno funkcionisanje. Svoj deci omogućava da kroz iskustvo različitosti steknu osobine demokratskih ličnosti. Obrazovanje i vaspitanje uz sistem zdravstvene i socijalne zaštite, i u saradnji sa lokalnom zajednicom i civilnim sektorom, treba da pruži usluge za zdrav, kvalitetan i siguran život djece. Djeci s posebnim obrazovnim potrebama važno je omogućiti pristup obrazovanju, racionalno i operativno obezbijediti postizanje razvojnih i obrazovnih postignuća kroz individualizovanu, dodatnu podršku. Strategija operacionalizuje zadatke. *Zadatak 1:* Sprovesti ranu detekciju, intervenciju, učenje, razvoj i psihosocijalnu podršku djeci i njihovim roditeljima. *Zadatak 2:* Djeci s posebnim obrazovnim potrebama omogućiti pristup, kontinuitet kvalitetnog obrazovanja koje će ih osposobiti za samostalan život i rad. *Zadatak 3:* Obezbijediti podršku za proces nastave i učenja na svim nivoima. *Zadatak 4:* Unaprijediti bazično obrazovanje, specijalističko osposobljavanje i profesionalno usavršavanje nastavnog i stručnog kadra. *Zadatak 5:* Poboljšati praćenje i evaluaciju obrazovnih i razvojnih postignuća djece.

KOMISIJE ZA USMJERAVANJE

Na nivou lokalne zajednice formirano je osamnaest (18)³ komisija za usmjeravanje djece s posebnim obrazovnim potrebama u obrazovno-vaspitni sistem. Članovi komisija su završili obuke o: modelu nastajanja posebne obrazovne potrebe; instrumentima procjene i intervencije; primjeni Priručnika za rad; Pravilniku za usmjeravanje djece s posebnim obrazovnim potrebama, specifična znanja o komunikaciji sa roditeljima, instrumentima i skalama za procjenu autizma. Pružena im je dodatna stručna, savjetodavna i instruktivna podrška sa zadatkom da se unaprijedi rad komisija. Angažman konsultanata (defektolozi koji su članovi pojedinih komisija) bio je usmjeren na rješavanje problema i davanja smjernica u prevazilaženju istih, uvid u individualne procjene svakog člana i preporuke u radu sa djetetom.

Novina je koncept nastajanja posebne obrazovne potrebe koji je standardizovan i prilagođen djeci sa smetnjama i teškoćama u razvoju u Crnoj Gori. Definicija pojma posebna obrazovna potreba usmjerena je na interakciju djeteta s okruženjem i njegovo učešće u društvu. Razlikuju se lične (unutrašnje) dimenzije

³ Nikšić pokriva opštine Šavnik i Plužine, pljevaljska komisija zadužena je i za Žabljak, a beranska za Petnjicu

od sredinskih, tj. situacionih (spoljnih) dimenzija. *Lični činioci* su: sistemi organa, sposobnosti itd. Imaju raspon "od potpunog integriteta do nefunkcionisanja organa", odnosno optimalnog do potpunog neizvođenja aktivnosti. *Činioci sredine* su raspona od olakšavajućih do potpuno otežavajućih (prepreke) za funkcionisanje djeteta. *Životne navike* su smjera od punog socijalnog učešća do situacije isključenosti iz društva.

Shodno navedenom, nastajanje posebne obrazovne potrebe zavisi od toga na koji način i u kojoj mjeri faktori sredine olakšavaju ili otežavaju krajnje funkcionisanje djeteta. Sagledava se kroz ukrštanje ličnih i sredinskih dimenzija i faktora. Akcenat je na preprekama u okruženju, a ne smetnji koja je djetetova razvojna ili trenutna karakteristika. Time se prevazilazi tzv. medicinski i uvodi integrativni model.

MEDICINSKI MODEL		SOCIJALNI MODEL
Donošenje odluka zasnovano na dijagnozi	▶	Odluka na bazi individualnih potreba
Polazište za odluku - kategorizacija	▶	Polazište za odluku – postojeće vještine
Posljedica – izdvajanje iz okruženja	▶	Đeca i porodice odlučuju o sebi
Procjenjivanje orijentisano na "oštećenje"	▶	Procjenjivanje orijentisano na plan (program, ciljeve)

Nadležnosti komisije

Zakonski okvir kojim je regulisano formiranje i funkcionisanje komisije za usmjeravanje djece s posebnim potrebama obuhvata pomenuti Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece s posebnim obrazovnim potrebama i Pravilnik o načinu, uslovima i postupku za usmjeravanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama.

Komisiju za usmjeravanje djece s posebnim obrazovnim potrebama imenuje organ lokalne uprave, nadležan za poslove prosvjete. Troškovi rada padaju na teret organa koji vodi postupak.

U dosadašnjem funkcionisanju komisija zapaženo je da obim i intenzitet posla nijesu ujednačeni. Samim tim, nije moguće utvrditi univerzalan model finansiranja te je mišljenje da se troškovi rada usklade sa dinamikom i brojem usmjerenja.

Prvostepena komisija daje prijedlog na osnovu neposrednog pregleda djeteta, zdravstvene, pedagoške, psihološke i socijalne i druge dokumentacije od značaja za utvrđivanje posebne obrazovne potrebe, razgovara sa roditeljem, olakšavajućih i otežavajućih faktora sredine koji pospješuju ili otežavaju učešće u vaspitanju i obrazovanju kada stupe u interakciju sa smetnjama i teškoćama u razvoju.

Rješenjem se stiču uslovi za beneficiran boravak, dodatnu podršku, pomagala, nastavna sredstva, učila, asistivne tehnologije, osiguravaju preporuke i ispunjenje mjera podrške, komunikacija i protok informacija, kontinuitet praćenja i školovanja, kvalitet IROP-a.

Postupak za usmjeravanje dece sa posebnim obrazovnim potrebama pokreće se zahtjevom nadležnom organu lokalne uprave. Može ga podnijeti: roditelj, ustanova primarne zdravstvene zaštite, vaspitno-obrazovna ustanova, centar za socijalni rad ili organ lokalne uprave nadležan za poslove prosvjete, uz obavještanje roditelja. Ustanova je obavezna da podnese zahtjev od momenta otkrivanja smetnje, a naročito kada se teškoće otkrivaju tokom nastavnog procesa. Pedijatri posebno, ne samo kao članovi komisije, već i u okviru svojih redovnih poslova, motivišu i podstiču roditelje da je usmjeravanje u interesu djeteta, a ne "etiketirajuće".

Roditelj djeteta ima pravo da učestvuje u izboru programa, da isti zajedno sa djetetom promijeni u toku školovanja u skladu sa Zakonom. Ukoliko roditelji ne saraduju ili postupaju na način koji je u suprotnosti sa najboljim interesom djeteta ustanova će obavijestiti nadležnu ustanovu socijalne i dječije zaštite.

Komisija se tokom prijedloga vodi značajem usmjeravanja djeteta u mjestu boravka. Članovi komisije analiziraju izvještaje koje vaspitno-obrazovna ustanova dostavlja kao povratnu informaciju, ali i obavljaju periodične posjete (uvid u realizaciju rješenja na licu mjesta) sa ciljem da proprate da li se adekvatno primjenjuje i realizuje prijedlog o usmjeravanju djeteta, sagledaju postignute rezultate, eventualne probleme.

Sastav i rad komisije

Uloga komisija je krucijalna. Čini je šest članova: pedijatar, psiholog, pedagog, defektolog odgovarajuće specijalnosti i socijalni radnik, ljekari odgovarajuće specijalnosti, zavisno od vrste posebne obrazovne potrebe.

Kroz posjete komisijama, koje su sprovedene u prethodnom periodu, pokazalo se neophodnim angažovanje defektologa i timski rad. U slučaju da na lokalnom nivou ovih profila nema, moguće je kroz saradnju sa resursnim centrima osigurati specijalizovane sugestije od strane njihovih eksperata.

U radu se cijeni područje rada, opis struke i metoda i tehnika koje svaki član komisije (pedijatar, psiholog, pedagog, defektolog, socijalni radnik) koristi u svrhu procjene djeteta.

Rad komisije omogućava da se ostvari težnja nastavnog procesa za pravovremeno uključivanje u odgovarajući program vaspitanja i obrazovanja; za obezbjeđivanje jednakih mogućnosti za svu djecu; za individualizacijom; za učešće roditelja; za kontinuitet vaspitanja i obrazovanja; za stvaranje uslova za optimalan razvoj; za primjenu adekvatnih obrazovnih tehnologija i tehničke podrške za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama.

Svi članovi komisije znaju da kao prvi izbor, djeca sa smetnjama u razvoju pohađaju redovne škole (inkluzivno obrazovanje). Ona sa umjerenim i težim smetnjama se uključuju u posebna odjeljenja pri redovnim školama uz zajedničku nastavu pojedinih predmeta sa vršnjacima u redovnim odjeljenjima. U resursne centre se upućuju izuzetno, kada je to jedina preostala mogućnost.

Shodno navedenom odgovornosti članova komisije su sljedeće:

- **Pedijatar** analizira postojeću medicinsku dokumentaciju, obavlja direktan pregled djeteta, da bi utvrdio činioce rizika, uzroke, procjene integriteta, sposobnosti, a radi učestvovanja u finalnom utvrđivanju i postavljanju životne navike.
- **Psiholog** procjenu sposobnosti i potreba djeteta, profil ličnosti, definiše preporuke za uključivanje u vaspitno-obrazovni proces. Procjena usmjerava izradu IROP-a, primjenu adekvatnih psiholoških tehnika i metoda rada s djetetom, roditeljima, vršnjacima i sl.
- **Pedagog** procjenjuje programske, pedagoško-organizacione i didaktičko-metodičke uslove za ispunjenje obrazovnih potreba djeteta. Preporuke se odnose na metodiku, tehnike učenja, realizaciju predmetnog programa kroz IROP, adaptaciju i prilagođavanje shodno karakteristikama djeteta, organizaciju prostornih uslova, dodatnu stručnu pomoć i sl.
- **Socijalni radnik** pravi procjenu socijalnog funkcionisanja djeteta: porodični status i dinamika, olakšavajuće i otežavajuće okolnosti s kojima se suočavaju, preporučuje mehanizme za ostvarivanje prava iz oblasti socijalne i dječije zaštite, usluga u zajednici.
- **Defektolog** preporučuje načine realizacije nastave, izradu i izvođenje IROP-a, dodatnu stručnu pomoć, specijalizovana metodička i druga uputstva u zavisnosti od vrste smetnje, dodatne uslove i pomagala, intervencije i stimulacije usmjerene na dijete, itd.

Članovi komisije su samostalni u davanju stručnog mišljenja, odnosno prijedloga, ali za svoj rad odgovaraju organu koji ih je imenovao. Stručni izvještaji su isključivo za potrebe procesa usmjeravanja.

Važno je da se prilikom koncipiranja preporuka i mjera koje se sugerišu u okviru individualnog plana podrške vodi računa o sljedećem:

- Važnost komunikacije i motivisanja roditelja radi uvremenjenog usmjeravanja djeteta.
- Značaj komunikacije sa vaspitno-obrazovnom ustanovom u koje se usmjerava dijete radi koncipiranja mjera koje će dovesti do djetetove pune inkluzije (sagledati potrebe djeteta i škole, kadrovske, prostorne, materijalne i druge resurse).
- Značaj djelimične inkluzije u opštinama gdje imamo škole sa posebnim odjeljenjima.
- Usmjeravanje u resursne centre se vrši kada su sve opcije probane.
- Predlaganje dostupnih servisa podrške kojima raspolaže škola i zajednica.
- Preporuke za ostvarivanje saradnje sa odgovarajućim resursnim centrom, ali i obim i količina dodatne stručne podrške.
- Opravdane preporuka za asistenta u nastavi, a koji ne dovodi u pitanje socijalizaciju i samostalnost djeteta, niti narušava profesionalni integritet nastavnika.
- Uloga dnevnih boravaka koji nijesu ustanova vaspitanja i obrazovanja, ali mogu biti dragocjena dopuna ovom procesu.
- Neophodnost detaljnih preporuka za rad sa djetetom od strane svih članova komisije.

Roditeljima treba pokazati razumijevanje i biti svjestan da imati dijete sa posebnim obrazovnim potrebama je poseban psihološki izazov za roditelje. Krizu roditelja potencira, produbljuje i produžava neizvjesnost u pogledu razvoja djeteta. Nepovjerenje da djeca sa smetnjama u razvoju mogu da usvajaju znanja i stiču veštine rađa recipročno oštećenje nepovjerenja kod roditelja.

Ovo je prostor u kojem ih možete zadobiti za proces usmjeravanja i dalju saradnju. Kod njih treba postići osjećaj sigurnosti na način da rješenje o usmjeravanju dožive kao zaokruženu cjelinu kroz koju će postaviti poznata i jasna dalja očekivanja. U cilju uspostavljanja partnerskog odnosa roditeljima pokažite empatiju vještinama neoptužujuće komunikacije. Time se smanjuju rizici kojima je porodica djece sa smetnjama izložena: psihološki, socijalni i ekonomski pritisak.

Individualni plan podrške

Sljedeće je nužno koncipirati individualni plan podrške (IPP), kao sintezu pojedinačnih procjena djeteta. On služi za planiranje i organizaciju predloženih mjera, olakšava komunikaciju i koordinaciju intervencija raznih stručnjaka uključenih u pružanje podrške djetetu.

IPP je dragocjen u izradi individualnog razvojno-obrazovnog plana (IROP) u obrazovnim ustanovama. Po dogovoru, jedan primjerak IPP može se slati i školi, a što je dragocjeno zbog tretiranja djeteta i kvalitetne izrade IROP-a.

VRSTE SMETNJI, PROCJENA I PREPORUKE

Da bi ispunili najbolji interes i zadovoljili potrebe djece koja prolaze proces usmjeravanja sugerišemo opis smetnji i teškoća u razvoju i njima odgovarajući okvir smjernica koje mogu biti od koristi tokom postavljanja preporuka školama.

Tjelesna smetnja podrazumijeva širok dijapazon stanja, djelimičnih ili potpunih ograničenja funkcija tijela, njegovih pojedinih djelova ili sistema. Ona u manjoj ili većoj mjeri remete tjelesni integritet i samostalnost u funkcionisanju. Prilikom procjene i koncipiranja sugestija posebno je važna uloga defektologa. One se kreću u ka tome da se omogući prostor bez barijera: razmjestiti stolove da bi se dijete neometano kretalo bez obzira da li ili ne koristi ortopedska i/ili druga pomagala, raspored namještaja u učionici treba da bude takav da omogućava nesmetano kretanje kolica. Osigurati posebni sto ili radni sto sa pokretnom pločom i mobilnim sjedištem koji se lako podešava prema visini. Pribor i sredstva za rad su, po pravilu, velike sveske (A3 ili A4 format), uvećani format papira (ako je potrebno papir za pisanje fiksirati), uvećan font, pojačane linije, krupnije iscrtani kvadrati, pribor za pisanje (trouglaste ili okrugle deblje grafitne olovke ili „Grip“ držač za olovke), olovka u boji, kompjuter, laptop, kalkulator, diktafon i drugo. Omogućiti kopije materijala, ne koristiti zadatke sa detaljima; produžiti vrijeme za rješavanje zadataka. Neophodno je sugerisati eliminisanje i/ili ublažavanje arhitektonskih barijera (platforme, pristupne rampe, prilagođeni toaletni prostori i sl) i tom prilikom konsultovati precizna i ilustrovana uputstva Pravilnika o bližim uslovima i načinu prilagođavanja objekata za pristup i kretanja lica smanjene pokretljivosti („Sl. list CG“ br. 10/09). Resursni centar „Podgorica“ je na nacionalnom nivou nosioc podrške za ovaj korpus smetnji u razvoju.

Deca sa intelektualnim smetnjama imaju umanjene sposobnosti: učenja, pamćenja, prišćećanja, reprodukovanja i ostalih misaonih funkcija. Javljaju se

teškoće u razumijevanju značenja opaženog, najčešće kvalitet mišljenja koji je konkretan, iskazivanje misli govorom i razumijevanje sagovornika umanjeno, pažnja je kratkotrajna i teško se organizuje oko jedne aktivnosti. Interesovanja mogu biti ograničena. Zbog toga je važno da se sprovede dobra priprema za polazak u školu (razvijanje higijenskih i radnih navika, socijalizovanog ponašanja u porodici i vrtiću). Sugestije usmjeravati ka tome da se uklone ometači djetetove pažnje, na stolu držati samo radni materijal. U radu koristiti jednostavna uputstva, jasno strukturisati zadatke, gradivo povezivati sa djetetovim svakodnevnim iskustvom. Raditi postupno i raščlaniti zadatke na manje korake. Zadavati ključne riječi/pojmove/rečenice, omogućiti oslobađanje od sadržaja koji nisu funkcionalni za dijete. Koristiti demonstraciju, stvarne predmete, crtanje, očigledna sredstva u nastavi pojedinih predmeta, praktične radove, imitacije, odigravanje situacija. Potrebno je omogućiti dodatno vrijeme za rad, češće pauze i dr. Prilikom provjeravanja koristiti potpitanja koja traže odgovore tipa da/ne ili jednostavno sažimanje i navođenje. Na nacionalnom nivou Resursni centar „1. jun“ tretira ovaj set smetnji u razvoju.

Senzorne smetnje mogu biti slušne, govorno-jezičke, smetnje vida i autizam.

Smetnje vida ispoljavaju se kao umanjena ili potpuno odsutna čulna osetljivost na svjetlosne nadražaje. Deca sa smetnjama vida su sa djelimičnim ili potpuno umanjenim sposobnostima vidnog sistema da prime nadražaje. Pri procjeni treba omogućiti defektologu da učestvuje u uobličavanju smjernica za uslove i pomagala, adaptaciju faktora sredine, instrukcija nastavnicima, stručnim saradnicima i roditeljima kako da maksimalno iskoriste potencijale djeteta i demonstrira tehnike za takve instrukcije. Preporuke treba da su u sljedećim okvirima: osigurati bezbjedan i siguran prostor, dijete upoznati sa njima i kasnijim eventualnim promjenama. Prostor bi trebao biti jednostavan i ne prenatrpan, a predmeti i materijali uvijek na istom mjestu. Obezbijediti uslove da dijete uvijek dobro čuje, da se sadržaj koji se ispisuje na tabli izgovara glasno, razvijati taktilnu percepciju, sluh i govor. Potrebno je davati konkretne precizne i jasne instrukcije, koristiti modele, makete ili realne predmete o kojima je riječ. Metodička uputstva postaviti kao na primjer: Ponavljati i vježbati uvijek istim predmetima; koristiti dodir i verbalne opise; na glas čitati napisano; snimati predavanja... Kod dece sa slabovidošću koristiti velike natpise, razmake između redova, obezbijediti sveske sa naglašenim linijama i kvadratićima na mat papiru, koristiti meku olovku koja ostavlja dobar trag - crni flomaster šireg obima. Karte, skice i sheme za decu bez ostatka vida treba da budu reljefne, a za one sa slabovidošću primjerene veličine i kontrasta. Svijetlo treba da je adekvatno i individualno adaptirano uz primjereno mjesto šedenja. Omogućiti potrebno vrijeme za izvršavanje aktivnosti. Pomagala koje se mogu sugerisati su elektronska optička pomagala, klasične i elektronske lupe, računar- sa govornom podrškom, omogućiti primjenu Brajevog pisma, Brajevu sveska -

Brajev papir, Brajeva mašina, elektronska sveska, kalkulator, diktafon, pribor i sredstva za grafičke radove reljefno urađene sheme, geografske karte, skice. Potom, odgovarajući mat papir sa urađenim kontrastnim linijama sa potrebnim proredom, odgovarajući mat papir sa urađenim kvadratićima koji su kontrastom označeni, meka olovka koja ostavlja deblji trag, kvalitetan crni flomaster, tiposkop – za orijentaciju na tekstu i dr. Rezultati postignuća se vrednuju: pismeno, usmeno, izradom praktičnog rada, demonstracijom određene vještine, uz po procjeni potreba produženo trajanje provjere. Za ove smetnje kao nacionalni je uspostavljen Resursni centar „Podgorica“.

Đeca sa smetnjama sluha imaju suženje slušnog polja što uzrokuje teškoće u formiranju govora i ometa sporazumijevanje verbalnim putem, dok gluva đeca imaju potpuni gubitak sluha i nemogućnost kontakta sa zvukom. Smetnje sluha imaju višestruki uticaj na cjelokupni razvoj deteta. Javljaju se problemi u usvajanju govornog i pisanog jezika, smanjenog obima pojmova i rječnika, agramatičnost, otežano razumjevanje pisanog teksta, teškoće u socijalnoj interakciji, strukturisanju njihovog društvenog života. Značajna pomoć je gestovni govor – znakovni jezik jer se pojmovi/riječi prikazuju uslovno dogovorenim znacima koji se prave pokretima ruku uz adekvatnu mimiku. Daktilologija – prstna azbuka je oblik pisane riječi pokretima prstiju jedne ruke u vazduhu. Potom, ščitavanje govora sa usta i lica koriste osobe sa potpunim ili dijelimičnim gubitkom sluha. Osobe sa dijelimičnim gubitkom sluha ščitavanjem nadopunjavaju zvučnu informaciju primljenu putem slušnog aparata. Pomagala koja treba razmotriti su: slušni aparat (na jednome ili oba uha), kohlearni implant, kompjuter. Korisni savjeti za rad mogu biti: Dijete šednite blizu učitelja, do najveće udaljenosti 3 m. Govoriti polako, razgovjetno da bi dijete moglo da čita govor sa usana, okrenuti se prema njemu licem; konkretno, jednostavnim riječima i kratkim rečenicama. Jačina glasa treba da bude normalna (ne vikati), brzina izgovora ujednačena. Koristite jednostavne riječi i rečenice. Izvor svijetlosti treba da bude usmjeren na lice govornika kako bi učenik mogao da vidi facijalnu ekspresiju, šake, usne. Umijeća povezivati sa praktičnim znanjima i osigurati kopije predavanja. Kada se usvajaju novi i apstraktni pojmovi akcentat je na slikovnom materijalu. Eliminirati zvukove u pozadini jer se pojačavaju putem slušnog aparata (zatvoriti prozore, utišati klima uređaje i druge aparate koji mogu biti ometajući faktor). Tokom savladavanja i provjere postignuća koristiti što je moguće više pisanu formu. Saradnju ostvariti sa Resursnim centrom za sluh i govor⁴, Kotor. Usluge se tiču rane intervencije, obuka⁴ za metodski pristup smetnjama sluha (uključujući znakovni jezik).

Đeca sa govorno-jezičkim smetnjama pokazuju teškoće u izgovoru glasova, u razvoju produkcije i razumijevanja govora, u čitanju i pisanju i uspostavljanju pravilnog ritma i tempa govora. Najčešće su teškoće u izgovoru (dislalije).

⁴ Urađen je teorijski osnov, daktilologija (jednoručni i dvoručni znakovi za dva nova slova crnogorskog jezika) i Rječnik osnova znakovnog jezika u Crnoj Gori (po oblastima).

Manifestuju se neizgovaranjem ili nepravilnim izgovaranjem određenih glasova. Smetnje govora ispoljavaju kroz: mucanje, ubrzan ili usporen govor. Brzopletost u govoru (tachilalia) karakterišu suviše brz, ponekad nerazumljiv izgovor, poremećaj ritma i intonacije izgovora, odsustvo, zamjena ili nepravilan izgovor pojedinih glasova, skraćivanje riječi i rečenica. Brzopletost može pratiti slaba pažnja. Ove karakteristike se prenose na čitanje i na pisanje. Usporen govor (bradilaliju) karakteriše slaba dinamičnost, usporen ritam i tempo izgovora, nepravilna artikulacija (izostavljanje, zamjena glasova), monoton, skoro nečujan glas, nespretnost za pisanje, nezainteresovanost za druženjem. Generalizovani savjeti se najčešće svode na to da se podstiču grupni oblici rada, da se đetetu govori polako, razgovjetno, bez žurbe i gleda u njega tokom govorenja. Preporučljivo je davati đetetu priliku da pismeno odgovori i dovoljno vremena.

Posebnu pažnju obratiti da se tokom procesa savladavanja gradiva javljaju teškoće čitanja, pisanja, računanja i stoga raditi sa školom i porodicom u cilju procedure usmjeravanja.

Teškoća u čitanju (disleksija) predstavlja značajno neslaganje između stvarnog i očekivanog nivoa čitanja. Odlike su: pogrešno, djelimično razumijevanje ili potpuno nerazumijevanje teksta (uputstava, informativnog teksta, tekstualnog matematičkog zadatka); teškoće u zapamćivanju pojedinih slova, teškoće u povezivanju štampanog i pisanog slova; teškoće u razlikovanju slova sličnih po obliku (m/n, d/b, p/q, s/š...); teškoće u povezivanju slova u kontinuirani niz u toku čitanja, rotacije slova ili slogova, tako da mijenjaju strukturu i značenje riječi; preskakanje kratkih riječi; pogrešno čitanje završnih djelova riječi; preskakanje redova i otežano vraćanje na početak reda; zastoji pred početak riječi ili prekidi usred riječi kod glasnog čitanja; ponavljanje prvog slova, sloga, riječi ili djelova teksta više puta; izmijenjen akcent na riječi i melodija rečenice; smanjena brzina čitanja. U radu je preporuka da se podstiče prostorna orijentacija, značenje pojma riječ, vizuelno razlikovanje slova i riječi. Đetetu se jasno označavaju ključni djelovi (definicije...); koriste jednostavni tekstovi, veći i podebljani font, ističu naslovi i podnaslovi; omogućavaju sažeti prikazi. Tokom provjere znanja je važno davati individualna uputstva, prilagoditi i skratiti pismene zadatke.

Teškoća u pisanju (disgrafija) ima odlike: nečitljiv rukopis pri čemu je sačuvan sadržaj; nerazlikovanje slova sličnih po obliku; pisanje slova/crtanje likova i predmeta kao u ogledalu; izokretanje slova i brojeva na suprotnu stranu ili gore-dolje; izostavljanje, dodavanje ili rotacija slova i slogova u reči; zamjena glasova po zvučnosti /p-b, t-d, k-g/, mjestu tvorbe /s-z-c, r-l-lj/; pretjerano naglašena ili jedva vidljiva lineacija slova; nepoštovanje prostornih elemenata u pisanju (razmaka između riječi i slova, napuštanje horizontalnog pravca pisanja); pisanje slova jedno preko drugog, mnoštvo zamrljanih djelova teksta;

brz zamaranje. U velikom broju slučajeva teškoće u čitanju (disleksija) i teškoće u pisanju (disgrafija) su udružene, ali mogu biti prisutne nezavisno. Za ovu decu se preferiraju usmeni oblici učenja i provjeravanja, smanjuje količina pisanog rada, tekst dijeli u kraće odlomke. Preporuke skratiti, razložiti, semantički pojednostaviti rečenice; izbjegavati inverziju, dati prednost usmenim oblicima u provjeri znanja, pismene zadatke podijele u faze, omogućiti mat papir umjesto bijelog i sl.

Diskalkulija je usporeno i otežano usvajanje matematičkih znanja u svim ili samo određenim matematičkim područjima. Odlikuje se sljedećim: neispravna upotreba brojeva pri čitanju, pisanju i računanju (zamjena jednog broja drugim); ponavljanje istog broja ili radnje više puta; ogledalsko pismo u pisanju brojeva; usporenost pri rješavanju zadataka; vizuelne greške – pogrešno prepoznavanje računskih simbola (+, -, :, x); preskanje obaveznih koraka u rješavanju zadatka; slabo pamćenje niza brojeva; teškoće sa automatizacijom osnovnih računskih operacija. Sugerirše se redukcija ciljeva, jasno odvajanje zadataka koje treba poređati od jednostavnih ka složenim, dodatno, ali jasno ograničeno vrijeme za rad, podvući operaciju koju treba provesti, obezbijediti matematičke formule, smanjiti broj zadataka na radnim listićima/na stranici i dr.

Autizam je neurorazvojna smetnja koju karakterišu teškoće u oblasti recipročnih socijalnih interakcija i komunikacije, ograničen, stereotipan i repetitivan repertoar ponašanja, interesovanja i aktivnosti. Studije sa skeniranjem mozga ukazuju na postojanje neurobiološke osnove, tj. specifičnog neurohemijskog procesa. Simptomi se zapažaju u ranom djetinjstvu sa prisustvom četiri puta češćim u muškoj populaciji. Kriterijumi autizma posmatraju se u odnosu na vještine komunikacije, socijalne interakcije, ponašanje, interesovanja i aktivnosti. Dijete s autizmom ne odgovara na svoje ime, otežano apstrahuje da se s njim komunicira, manifestuje neobične obrasce igranja, privrženost određenim predmetima. Poteškoće u socijalnoj interakciji se manifestuju kroz: odsustvo pogleda, izraza lica, neadekvatan odnos s vršnjacima, teškoće u građenju prijateljstva. Neka su deca izrazito povučena, druga mogu imati ponašanje koje se nerijetko opisuje kao hiperaktivno... Mnoga deca sa autizmom ne uspostavljaju funkcionalan govor. Razvoj govora teče usporeno ili je s teškoćama. Dijete ima poteškoće u razumijevanju „potrebe za komunikacijom“. Smetnje u razmišljanju ogledaju se kroz nefleksibilnost i rigidnost misaonog procesa, teškoće u kreativnosti, razlikovanju imaginarnog od stvarnog itd. U kognitivnoj sferi se primjećuje konkretno mišljenje što na pojavnom nivou stvara impresiju da sve tumače i prihvataju „bukvalno“. Ponašanje može biti ritualno, oslonjeno na rutinu, pokreti stereotipni, uz neobičnu sklonost prema predmetima i neuobičajene načine njihovog korišćenja. Prepoznaje se pojačana anksioznost manifestovana kroz uznemirenost, agitiranost, negativizam i sl.

Javlja se hipersenzivnost jednog ili više čula – na zvuk, miris, dodir, boju, oblik, svjetlost, teksturu, pokret (na jedno ili nekoliko ovih). U cilju što ranije podrške djetetu, uvremenjenog i ciljanog rada potrebno je da, posebno pedijatri, tokom redovnih pregleda prate razvojnu mapu i odstupanja koja se tiče trijade smetnji: u komunikaciji, u socijalnoj interakciji i ponašanju. Korisno je znati neke znake autizma na najranijem uzrastu: Beba ne pravi kontakt očima (nema pogleda kod dojenja); vrlo je mirna i nezahtjevna; na uzrastu od 6. mjeseci ne uzvraća osmeh, ne inicira ili ne reaguju na maženje; ne imitira pokrete i izraze lica; ne slijedi vizuelno predmete. Izostaje gugutanje do 9. mjeseca i korišćenje bilo kojeg jednostavnog gesta na uzrastu od 12. mjeseci: pokazivanje željenog ili zanimljivog objekta, gesta pa-pa na odlasku. Ne reaguju na vlastito ime ili poznate zvukove. Ne boji se nepoznatih osoba ni s navršenih godinu dana, iako se to razvojno očekuje. U 16. mjesecu života dijete još ne izgovara niti jednu samostalnu riječ ili samo stereotipno ponavlja riječ koju čuje. Ne umije da koristi jednostavne igračke, samo ih ispituje, ređa ili vrti. Igra se samo, ne želi prisustvo bliske osobe u igri ili ne dijeli interes i zadovoljstvo. S dvije godine ne slaže fraze od 2 riječi. Ne govori ili govori repetitivno ili koristi neobične izraze. Ne obraća pažnju na odlazak majke / bliske osobe iz prostorije ni s navršene 2 godine, ne pokazuje i ne maše za pozdrav ili ne koristi ostale gestove za komunikaciju, ne pokazuje interes za drugu decu i igru s njima. Ne igra se igara pretvaranja i ne koristi igračke kao zamjene za predmete i dr. Sažeto gledano potrebno je obratiti pažnju na:

Do 6 mjeseci: Nema velikog osmjeha ili ostalih toplih, radosnih izraza; **Do 9 mjeseci:** Nema uzajamnog dijeljenja zvukova, osmjeha, ili ostali izrazi lica; **Do 12 mjeseci:** Nedostatak reakcije na ime; Nema gugutanja ili "dječjeg govora"; Nema uzajamne gestikulacije: pokazivanje, posezanje, ili mahanje; **Do 16 mjeseci:** Nema izgovorenih riječi; **Do 24 mjeseca:** Nema fraza od dvije ili više riječi s značenjem, koje ne ukljuuju imitaciju ili ponavljanje.

U radu sa decom s autizmom primjenjuju se pristupi zasnovani na organizovanosti, osmišljenosti, usmjerenosti, svrhovitosti, funkcionalnosti. Dominiraju vizuelni pristupi, komunikacija uz pomoć sličica, strukturisano podučavanje, modifikovanje ponašanja i dr. Predlaže se korišćenje pristupa PECS, TEACCH, ABA, SPEEP, društvene priče i sl. Djetetu je važno vizuelno predstaviti redosljed radnji i aktivnosti čime se obezbjeđuje struktura rada i umanjuje anksioznost. Koristiti sličice sa vizuelnim uputstvima (npr. za lični raspored i planere). U radu jasno grafički odvojiti zahtjeve (zadatke, pitanja). Sadržaje raščlaniti na manje korake ili ih prikazati na neki drugi način, uz pomoć drugog medija: slikovno, audio i sl. Mjesto za odgovor jasno označiti uz vizuelni simbol za pisanje koji pomaže prepoznavanju mjesta za pisanje. Složena uputstva razdvojiti na više jednostavnih, bez detalja. Koristiti jasne formulacije,

bez metafora, dvostrukog značenja itd. Smanjivati frustracije i omogućiti kratke pauze, mjesto za relaksaciju i sl. U neophodnoj stručnoj pomoći i podršci za razvoj djece s autizmom značajnu ulogu treba da ima Resursni centar "1. jun" zadužen za smetnje iz ovog spektra.

U posljednje vrijeme sve više se susriječemo sa decom čiji se spektar teškoća odnosi na pažnju, te je potrebno detaljnije na njih ukazati. *Deficit pažnje/teškoća hiperaktivnosti* (ADD/ADHD) ima odlike izraženih simptoma nepažnje: slabapažnja, izostanak plana rješavanja zadataka, hiperaktivnosti-impulsivnosti kao i teškoće u usvajanju školskih znanja i vještina (čitajne, pisanje i računanje). Ubrajaju se umanjena pažnja (ADD) i sindrom tzv. hiperaktivnosti (ADHD). Kod ADHD pažnja se brzo preusmjerava, premiješta sa predmeta na predmet ili ne može da se duže vremena aktivno održava. Kod ADD dijete se teško ili nije u stanju da se usredsredi, koncentriše, djeluje nezainteresovano, nespretno, zamorljivo. Uprkos, po pravilu očuvanim intelektualnim potencijalima, ova deca postižu lošiji školski uspjeh, otežano usvajaju školsko gradivo, čitanje i pisanje, usporeno rade. Dijete ne posvećuje dovoljno pažnje detaljima usljed čega pravi greške, ima teškoće u praćenju uputstava, organizovanjem zadataka i aktivnosti. Izbjegava, ne voli ili odbija zadatke koji zahtijevaju mentalni napor i ne dovršava zadatke. Ometaju ga spoljašnje draži, ima teškoće u pamćenju dnevnih aktivnosti. Počinje da radi i prije nego dobije instrukcije. Radi prebrzo i čini pogreške koje nijesu posljedica "neznanja". Pokazuje problem sa kontrolisanjem svoga ponašanja. Stalno je u pokretu, sve dodiruje, ne može duže vremena da sedi na jednom mjestu, često ustaje i kreće se po učionici, dok nastavnik objašnjava ne prati, na pitanja odgovara prebrzo. Ne slijedi uputstva koja se daju grupi, ne pamti ih. Teškoća pažnje može biti praćena nemirnom i impulsivnošću. Dijete komentariše, upada u riječ, impulsivno reaguje bez promišljanja posljedica. U skladu sa navedenim kao efikasne se koriste sugestije: učenik bi bilo dobro da sedi blizu table, dalje od prozora, oglasne table, svega što mu ometa pažnju. Na vidnom mjestu postaviti pravila, dnevnu listu zadataka, upoznati dijete sa njom i uspostaviti dnevnu rutinu. Uputstava treba da su jasna i jednostavna, tako da dijete ima tačnu predstavu što se od njega očekuje. U radu verbalna uputstva treba, kad god je to moguće, prpratiti slikama, dijagramima i modelima i osmisliti da budu kratka i jasna. Dijete uposliti manjim zadacima, smjenjivati ih: lakši/teži, složenije teme i teža pitanja postavljati na početku radnog dana. Bitno istaknuti (npr. podvući, staviti drugom bojom), podvlačiti ključne pojmove. Koristiti alternativni načini provjere znanja (redukovati pisanje, omogućiti verbalno rješavanje zadataka, pripremiti materijal kao audiomaterijal), prilagoditi štampu (povećan razmak, istaknuti podebljanom štampom riječi ili pojmove koji su važni za usmjeravanje pažnje), jasne, pregledne i čitljive forme za pisane provjere; ostaviti dovoljno mjesta za odgovor i jasno ga označiti.

RESURSNI CENTRI, POSEBNA ODJELJENJA

Posebne ustanove su transformisane u resursne centre. U Crnoj Gori postoje: 1) JU „Resursni centar za sluh i govor“, Kotor; 2) JU Resursni centar za djecu i osobe sa intelektualnim smetnjama i autizmom „1.jun“, Podgorica; 3) JU Resursni centar „Podgorica“ za tjelesne i smetnje vida.

Profesionalci resursnih centara se angažuju kao podrška redovnom obrazovanju djece sa smetnjama u razvoju. Odlazeći u redovne škole, primjenjuju: pomoć u izradi IROP-a; individualni rad sa decom; instrukcije za rad nastavnicima; preporuke za rad stručnim službama; uputstva roditeljima za rad sa detetom... Akreditovanim programima, koje koordinira Zavod za školstvo, resursni stručnjaci realizuju obuke kadra redovnog sistema. Vaspitno-obrazovnu funkciju orijentišu ka deci sa težim, teškim i kombinovanim smetnjama.

U JU „Resursni centar za sluh i govor“, Kotor sprovodi se rehabilitacija kroz audiološke i logopedске tretmane, vrši ispitivanje i procjena sluha, daju indikacije za operativno liječenje. Resursni centar djecu uvodi u proces obrazovanja i svega onog što je važno za uspjeh i napredak u životu. U skladu sa uzrastom, socioekonomskim statusom, porodičnim prilikama i intelektualnim kapacitetom, svakom se detetu pristupa na poseban i odgovarajući način. Sve to obavlja tim stručnjaka sastavljen od: surdoaudiologa, surdologa, logopeda, pedagoga/psihologa, profesora, nastavnika praktične nastave, vaspitača i medicinskog osoblja. Stručni kadar, kao dio mobilnog tima, saraduje sa redovnim školama u cilju detekcije i pružanja adekvatne pomoći deci. Centar obuhvata: četrdeset specijalizovanih kabineta i učionica opremljenih adekvatnim didaktičko-tehničkim sredstvima, individualnim i grupnim amplifikatorima, audio-vizuelnim nastavnim pomagalicama i informatičkom opremom; kabineti (ambulate) audiološki; logopedski; pedagoško – psihološki, audiometrijski, pedijatrijski.

JU Resursni centar za djecu i mlade „Podgorica“ svoju misiju postavlja kroz kontinuiranu edukaciju i rehabilitaciju djece, omladine i odraslih sa: tjelesnim, smetnjama vida (slabovidnost, minimalni ostatak vida, bez ostatka) i kombinovanim smetnjama. Nude se servisi: rana stimulacija za djecu sa smetnjama vida, u tjelesnom razvoju i sa kombinovanim smetnjama; različiti oblici tretmana za djecu koja su upisana u redovni sistem školovanja; edukacija kadra redovnih škola (fokus na obuci za korišćenje Brajevog pisma, audio udžbenika) i dr. Štampanje udžbenika za učenike osnovne i srednje škole na Brajevom pismu i izrada sredstava. Na sajtu su dostupni udžbenici prenešeni na audio zapis u tzv. Daisy formatu (trenutno su to čitanke). Tu je i servis za informisanje; stručno i radno osposobljavanje osoba sa smetnjama u razvoju.

JU Resursni centar za djecu i osobe sa intelektualnim smetnjama i autizmom „1.jun“, Podgorica je institucija specijalizovana za obrazovanje, vaspitanje i rehabilitaciju dece s intelektualnim smetnjama i autizmom. Nudi sljedeće servise: rana intervencija, procjena sposobnosti, savjetodavna podrška porodici, podrška deci u inkluzivnom obrazovanju (vrtić, osnovna i srednja škola), podrška, pomoć i edukacija nastavnika u inkluzivnom obrazovanju (vrtić, osnovna i srednja škola) za rad sa decom sa intelektualnim smetnjama i autizmom po savremenim pristupima, za zapošljavanje, za informisanje, za samostalno stanovanje.

Prilikom predlaganja da se u resursnom centru sprovodi dodatna stručna pomoć, komisija bi trebala da precizira njen obim i način sprovođenja (npr. broj dana u tromjesječju, polugodištu, godini, koji se mogu provesti u resursnom centru, broj tretmana i sl).

Đeca sa umjerenim i težim smetnjama se uključuju u posebna odjeljenja pri sedam osnovnih škola: "Olga Golović", Nikšić; "Jugoslavija", Bar; "Njegoš", Kotor; "Ilija Kišić", Herceg Novi; "Vuk Karadžić", Berane; "Dušan Korać", Bijelo Polje; "Boško Buha", Pljevlja. Za djecu iz posebnih odjeljenja se realizuje zajednička nastava pojedinih predmeta sa vršnjacima u redovnim odjeljenjima. Istovremeno je, u okviru radne sedmice, omogućena podrška defektologa učenicima koji pohađaju nastavu po prilagođenom programu (puna inkluzija). Za ove škole su urađene obuke, nabavljena specijalizovana didaktička sredstva, pružena savjetodavna podrška stručnog tima za primjenu procedura uključivanja dece iz posebnih u redovna odjeljenja.

USLUGE U LOKALNOJ ZAJEDNICI

Cilj socijalne i dječje zaštite je unapređenje kvaliteta života i osnaživanje za samostalan i produktivan život pojedinca i porodice i regulisan je Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti ("Sl. List CG", br. 27/13). Prava iz socijalne i dječje zaštite se ostvaruju preko Centara za socijalni rad i ona su: 1) osnovna materijalna davanja; 2) usluge socijalne i dječje zaštite. Osnovna materijalna davanja u socijalnoj zaštiti su: 1) materijalno obezbjeđenje; 2) lična invalidnina; 3) dodatak za njegu i pomoć. Osnovna materijalna davanja iz dječje zaštite su: 1) dodatak za djecu; 2) troškovi ishrane u predškolskim ustanovama; 3) pomoć za vaspitanje i obrazovanje dece i mladih sa posebnim obrazovnim potrebama. Između ostalih usluga u oblasti socijalne i dječje zaštite je podrška za život u zajednici: dnevni boravak, pomoć u kući, stanovanje uz podršku, svratište, personalna asistencija, tumačenje i prevođenje na znakovni jezik i dr.

Rad dnevnih boravaka⁵ (javne ustanove na lokalnom nivou poznati kao dnevni centri) je utemeljen na intersektorskom pristupu i u njima se pruža široka lepeza usluga (socijalizacija, njega, socijalna i medicinska rehabilitacija, slobodne aktivnosti, podrška roditeljima, razvijanje vještina važnih za svakodnevni život). U okviru dnevnog boravka deci treba pružiti dopunsku podršku, odnosno organizovati interaktivne i aktivnosti samozbrinjavanja. Ključno je znati da tzv. dnevni centri ne smiju podsticati segregaciju i postati nova forma „specijalnih škola“.

Sistem zdravstvene zaštite u Crnoj Gori je utemeljen na Zakonu o zdravstvenoj zaštiti i Zakonu o zdravstvenom osiguranju⁶. Na osnovu ovih zakona deca mogu od najranije uzrasta da koriste medicinsku rehabilitaciju. Deca sa smetnjama u razvoju koriste medicinsku rehabilitaciju na osnovu medicinskih indikacija, u dužini trajanja i u rokovima utvrđenim Listom koja je sastavni dio Pravilnika o indikacijama i načinu korišćenja medicinske rehabilitacije u zdravstvenim ustanovama koje obavljaju specijalizovanu rehabilitaciju⁷. Sprovodi se u zdravstvenoj ustanovi za specijalizovanu rehabilitaciju sa kojom Fond za zdravstveno osiguranje ima zaključen ugovor o pružanju zdravstvenih usluga iz oblasti medicinske rehabilitacije, a na osnovu nalaza i mišljenja Prvostepene ljekarske komisije Fonda. Detetu do uzrasta šest godina, kome je odobrena medicinska rehabilitacija, odobrava se pratilac za vrijeme trajanja medicinske rehabilitacije, dok deci do 15 godina života, pratilac se odobrava u slučaju određenih dijagnoza. Deca mogu ostvariti pravo na pomagala u skladu sa Pravilnikom o ostvarivanju prava na medicinsko tehnička pomagala⁸. Pravo na pomagalo, u zavisnosti od medicinske indikacije i vrste pomagala, propisuje, odnosno predlaže izabrani doktor, doktor specijalista odgovarajuće specijalnosti ili konzilijum doktora odgovarajućih specijalnih bolnica, tj. Kliničkog centra Crne Gore. Na osnovu prijedloga za nabavku pomagala Fond za zdravstveno osiguranje, izdaje potvrdu o odobrenju nabavke pomagala. Osigurano lice na osnovu ovjerene potvrde o odobrenju nabavke pomagala ostvaruje pravo na pomagalo kod pravnog lica ili preduzetnika sa kojim Fond ima ugovor o izradi i isporuci pomagala. Na Listi pomagala su: ortopedska, očna i tiflotehnička, slušna i pomagala za omogućavanje glasnog govora, stomatološka i ostala pomagala.

⁵ U Crnoj Gori trenutno funkcioniše devet dnevnih centara (u Bijelom Polju, Pljevljima, Nikšiću, Herceg Novom, Plavu, Beranama, Ulcinju, Mojkovcu i Cetinju), očekuje se otvaranje još četiri dnevna centra (Podgorica, Budva, Bar i Rožaje)

⁶ „Sl. list RCG“, br. 39/04 i „Sl. list CG“ 14/10; „Sl. list RCG“, br. 39/04

⁷ „Sl. list RCG“, br. 74/06 i „Sl. list CG“, br. 30/10

⁸ „Sl. list CG“, br. 24/13

ZADUŽENJA U ŠKOLI

Kada je politika škole inkluzivno orijentisana nastavnici konstruktivno rade u cilju postizanja razvojnih i obrazovnih rezultata djece sa posebnim obrazovnom potrebama i kvaliteta inkluzivne nastave. Jasne su uloge i zaduženja aktera inkluzivnog-obrazovno-vaspitnog procesa.

Obaveze uprave škole su da formira tim za izradu IROP-a i praćenje djeteta (čini ga predstavnik uprave, stručne službe, realizatori nastave), vodi računa o organizaciji nastave, poštovanju pedagoških normativa (do 10% manji broj učenika u odjeljenju), edukaciji kadra, prilagođavanju, nabavci didaktike, pomagala, asistivne tehnologije, upućuje na usmjeravanje kada se teškoća u razvoju pokaže tokom nastavnog procesa, i dr.

Stručna služba (pedagog, psiholog) učestvuje u izradi IROP-a, pruža metodске i didaktičke preporuke, savjetuje nastavnike i roditelje; realizuje neposredan rad i prati napredovanje djeteta; u saradnji sa nastavnicima osmišljava i priprema radne listove, testove za provjeru znanja; definiše i prati rad asistenata. Procjenjuje potrebe za obukama i učestvuje u izvođenju istih; sprovodi profesionalnu orijentaciju; koordinira unos podataka u MEIS; saraduje i razmjenjuje informacije s roditeljima, nadležnim ustanovama i sl.

Defektolog (stručni saradnik, voditelj posebnog odjeljenja): učestvuje u izradi i primjeni IROP-a; izvodi neposredan nastavni i suportativan rad s učenicima; pruža savjete, radionice kadru škole i roditeljima; u saradnji s nastavnicima i stručnom službom priprema didaktička sredstva i testove za provjeru znanja; učestvuje u profesionalnoj orijentaciji; sugerije i prati rad asistenata; pomaže u vođenju evidencije i podataka kroz MEIS.

Nastavnici: učestvuju u izradi i primjenjuju IROP; pripremaju individualizovani radni materijal za rad u školi i kod kuće; prate postignuća djeteta, vode portfolio, daju instrukcije i materijal za rad asistentu, organizuju dodatnu nastavu, vršnjačku podršku, vannastavne aktivnosti; na osnovu IROP-a sastavljaju prilagođene testove i zadatke, predlažu formu testa za interno-eksternu evaluaciju, saraduje u procesu profesionalne orijentacije.

Da bi u potpunosti odgovorili na obaveze koje donosi inkluzivno obrazovanje nastavni kadar obuke može da realizuje na više načina. Kaskadni pristup omogućava da već edukovane kolege (u svim školama ih je značajan broj) na radnim mjestima podijele stečeno znanje.

Ciljane obuke u vezi sa konkretnim smetnjama u razvoju mogu da dobiju preko resursnih centara, koji nude specijalizovane programe. Kod Zavoda za školstvo su, između ostalih, akreditovani programi za rad sa decom sa disleksijom, disgrafijom (teškoće čitanja, pisanja i sl).

INDIVIDUALNI RAZVOJNO-OBRAZOVNI PROGRAM (IROP)

Individualni razvojno-obrazovni program (IROP) je dokument koji se radi za svako dijete ponaosob. Sadrži: detaljan opis funkcionisanja djeteta: saznajni, emocionalni, socijalni i fizički.

Njime se određuju: metode i oblici rada, način izvođenja dodatne stručne pomoći, prilagođavanje u organizaciji, standardi postignuća, znanja i vještina, provjera postignuća, ocjenjivanje znanja i napredovanje djeteta itd.

U zavisnosti od smetnji i teškoća u razvoju, individualnih sklonosti i potreba djece IROP omogućava: modifikovanje skraćivanjem ili proširivanjem sadržaja predmetnog programa; prilagođavanje mijenjanjem metodike kojom se predmetni programi realizuju; dopunjavanje znakovnim jezikom, Brajevim pismom, drugom asistivnom tehnologijom.

Za pripremu, primjenu, praćenje i prilagođavanje programa, škola obrazuje tim koji čine: nastavnici, stručni saradnici škole ili resursnog centra, uz učešće roditelja. Afirmiše se saradnja, kompetencije i odgovornosti svakog člana, zadaci u realizaciji IROP-a.

Uprava škole formira tim za izradu i praćenje IROP-a, vodi računa o ispunjenju preporuka koje komisije upućuju (prilagođavanje prostora, nabavka didaktičkih sredstava, pomagala, i sl). *Nastavnici (razredne nastave, odjeljenjski starješina, predmetni nastavnici)* učestvuju u izradi i sprovode IROP kroz nastavu, vršnjačke i vannastavne aktivnosti; priprema individualizovanog radnog materijala, evaluacije znanja (redovna i eksterna), daju instrukcije i materijal za rad asistentu. *Stručna služba (pedagog, psiholog)* učestvuje u izradi IROP-a, sprovodi podršku za dijete; savjetuje nastavnike i roditelje; pomaže u izradi nastavnog i materijala za provjeru znanja; određuje i prati rad asistenata i sl. *Defektolog (školski, resursnog centra, mobilnog tima)* postavlja strategije za učenika kroz IROP, neposredno radi s djetetom; pruža konsultacije i instrukcije roditeljima, nastavnicima, stručnoj službi, asistentu; osmišljava didaktički, nastavni i materijal za provjeru znanja. *Roditelji* treba da ukažu na djelotvorne programa rada u školi, načine komuniciranja i upravljanja učenikovim ponašanjem tokom boravka u školi. *Asistent u nastavi* pruža pomoć u savladavanju obrazovnog programa, razvijanju umijeća samostalnosti, iniciranja i održavanja komunikacije postavljenih IROP-om.

Na kraju sva tri ciklusa se vrši eksterna provjera znanja. Sa ciljem da se osigura procedura i olakša komunikacija škola, Zavoda za školstvo, Ispitnog centra na sajtu ove ustanove nalazi se Uputstvo za prilagođavanje eksternih ispita đeci s posebnim obrazovnim potrebama za osnovnu školu. Ispitni centar nudi obuke za izradu test zadataka.

INKLUZIJA U SREDNJEŠKOLSKOM OBRAZOVANJU

Dalji proces obrazovanja i vaspitanja dominantno se orijentiše ka profesionalnom osposobljavanju. Ono počinje u osnovnoj školi, predviđa protok i kontinuitet razmjene informacija, tijesnu saradnju sa komisijom za usmjeravanje.

Stručna služba osnovne škole i tim za inkluziju sarađuju sa roditeljima, detetom, komisijom za usmjeravanje i budućom srednjom školom. Zajedno postavljaju individualni tranzicioni plan (ITP). Sprovodi se u dvije faze: na kraju osnovne škole (uključuje elemente profesionalne orijentacije) i na kraju srednjoškolskog obrazovanja (fokusira se na pripremu za zapošljavanje i vještine za nezavisan život).

Najprije se uspostavlja komunikacija i razmjena informacija između osnovnih i srednjih škola usmjerena na identifikaciju potreba i sposobnosti deteta sa ciljem prelaska na sljedeći nivo obrazovanja, odabir adekvatnog obrazovnog programa. Detetu s posebnim obrazovnim potrebama na bazi praćenja potencijala, potreba, procjene komisije za usmjeravanje i standarda zanimanja preporučuje se da obavlja cjelinu poslova nekog zanimanja ili samo grupe poslova.

IROP u stručnom obrazovanju ima funkciju da se učenik radno osposobljava. Individualizacija se postiže kroz modularizovane programe. Detetove karakteristike se povezuju s predmetnim programom, standardima stručnog znanja i nacionalnim stručnim kvalifikacijama.

Standard zanimanja predstavlja popis poslova koje kroz zanimanje treba da obavlja, vještine i znanja potrebne kako bi se stekle stručne kompetencije određenog profila. Kvalifikacije su bazirane na standardima različitog nivoa stručnog obrazovanja. Kada je potrebno utvrđuju se oblasti u kojima će se raditi redukcija sadržaja, način izvođenja nastave, praćenje, tipovi, učestalost podrške, dodatna pomoć, uslovi, pomagala, asistivne tehnologije i sl.

Učenik završetkom određenog broja modula može steći: kvalifikaciju pomoćnika (drugi stepen); sa još nekoliko modula kvalifikaciju zanatlije (treći stepen); a sa još nekoliko modula kvalifikaciju tehničara (četvrti stepen). Kvalifikacije se mogu dostizati postupno. Ovo omogućava sticanje Diplome – za stečenu kvalifikaciju nivoa obrazovanja; Sertifikata – za stečenu stručnu kvalifikaciju; Potvrde – za stečen dio stručne kvalifikacije. Dakle, učenik stiče potvrdu o završenom dijelu programa (izdaje je škola), odnosno sertifikat stručne kvalifikacije (izdaje ga Ministarstvo rada i socijalnog staranja).

Maturski ispit može biti interni (nema prohodnost ka tercijarnom obrazovanju) i eksterni (omogućava dalje obrazovanje). Na sajtu Ispitnog centra dostupno je Uputstvo za prilagođavanje eksternih ispita deci s posebnim obrazovnim potrebama u srednjoj školi (za maturski ispit).

ASISTENTI

Đetetu sa posebnim obrazovnim potrebama može se obezbijediti asistent u nastavi kao tehnička pomoć u pogledu obezbjeđivanja pristupa obrazovanju i obrazovnom postignuću. Trenutno se ova podrška realizuje projektno kroz Program javnih radova Zavoda za zapošljavanje (pomoć u kući, personalna asistencija, asistenti u nastavi), kako od strane obrazovno-vaspitnih ustanova tako i NVO.

Komisije preporučuju asistenta u nastavi inkluzivnog obrazovanja za decu sa: težim i teškim tjelesnim smetnjama, umjerenim intelektualnim smetnjama, bez vida, najtežim i potpunim gubitkom sluha, težim do teškim govorno-jezičkim smetnjama i autizmom.

Prilikom predlaganja asistenta treba voditi računa o propisima u oblasti obrazovanja, ali i principima na kojima se procjena vrši: potrebe deteta, interesovanja, sposobnosti, olakšavajući i otežavajući faktori, korišćenje pomagala, dostupnost stručne podrške (u samoj školi, od strane spoljnih saradnika) i dr. Primjera radi kod mnoge dece treba podsticati samostalnost te se angažovanjem asistenta posljedično može izazvati izolacija, pseudosegregacija. Potom, za mnogu decu treba obezbijediti adekvatna pomagala, asistivnu tehnologiju što povećava njihovu nezavisnost nasuprot zavisnosti usljed angažovanja asistenta.

Nadalje, za neku decu (kao primjer se može navesti korisnik kolica) dovoljan je angažman zaposlenih u ustanovi ili organizovanje vršnjачke pomoći, posebno ako su, shodno obavezama, urađene neophodne adaptacije i škola opremljena. Zatim, sagledati da se asistent preporučuje samo za podršku u izvođenju

---

pojedinih nastavnih predmeta (najčešće su to crnogorski jezik, matematika). Posljednje ilustrujemo primjerom djece s autizmom koja, po pravilu, manifestuju interesovanje za sve što ima vizuelnu i simboličku formu, te prisustvo asistenta može biti kontraproduktivno za realizovanje pojedinih predmetnih programa (npr. likova umjetnost, i sl).

Od asistenta se očekuje da pomaže u pristupu školi, učionici i nastavnom procesu: pisanje, računanje, rukovanje priborom, izvođenje grafomotornih radnji, praktikovanje fizičkih vježbi i sl. Angažman asistenata ne treba miješati sa poslovima koje obavlja nastavnik, stručni saradnik škole, profesionalac iz mobilnog tima ili resursnog centra i sl. Osim toga ne smije da dovede u pitanje socijalizaciju i samostalnost djeteta, profesionalni integritet nastavnika.

Stručni tim škole na osnovu rješenja o usmjeravanju, procjene potreba, IROP-a, u saradnji sa nastavnicima, kroz konsultacije sa roditeljima, licenciranim pružaocem usluge, po potrebi uz pomoć spoljnih saradnika, određuje nivo i količinu podrške učeniku. Jasno je da treba da se odvija kroz međusobnu koordinaciju uprave, stručne službe škole i izvođača radova. Rad asistenta koordinira nastavnik, a prati stručna služba, uprava škole i pružalac usluge.

LISTA PRIRUČNIKA I SAJTOVA

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva pripremio je specijalizovane i tematske priručnike za rad s decom s posebnim obrazovnim potrebama⁹.

Dostupni su:

“Pristup inkluzivnoj praksi u vaspitanju i obrazovanju”

„Inkluzivno vaspitanje i obrazovanje u osnovnoj školi“

“Ovladavanje matematičkim pojmovima bez muke”, Priručnik za I ciklus

“IROP, Priručnik za vaspitače, nastavnike i profesionalce”

“Poteškoće u čitanju i pisanju”, Priručnik za rad s decom u procesu opismenjavanja

“Inkluzija u stručnom obrazovanju u Crnoj Gori”, Priručnik

http://www.rijeka-21.hr/images/ds_prirucnik/prirucnik_drugo_izdanje.pdf

http://www.autismspeaks.org/sites/default/files/100_day_kit_serbian.pdf

http://public.carnet.hr/preventivni/wp-content/uploads/2011/12/ADHD_prirucnik.pdf

http://www.resursnicentarpj.me/index.php?option=com_content&view=cate_gory&id=30:audio-biblioteka&layout=blog&Itemid=37

http://www.iccg.co.me/1/images/dok/eksternalll/Onovna_uputstvo.pdf

http://www.iccg.co.me/1/images/dok/zavrzni/Uputstvo_srednja.pdf

www.cso.edu.me - standardi u stručnom obrazovanju

www.vodiczaosnovce.nsz.gov.rs - Vodič za izbor zanimanja - Planiranje karijere nakon osnovne škole

⁹ U pripremi je Priručnik za rad sa decom s autizmom